

قدیمی ترین مدرک مربوط به چاپ پارچه را از نقش دیواره های مقابر مصری مربوط به دو هزار هزار و صد سال ق .م بدست آورده اند و کهن ترین نشانه های موجود که از ساختن قالبهای شبیه قالبهای قلمکار حکایت دارد نیز در همین زمان با پارچه های باز یافته از قبور " سکاها" مکشوفه در سرزمین مصر است.

قدیمی ترین قالبهای تراشیده شده از سنگ همراه با آثار سفالی سده های چهارم و پنجم میلادی در حفاریهای نیشابور بدست آمده اند که در فواصل نقوش آن آثار باقی مانده از پشم به چشم می خورد. باتیک یکی از انواع چاپ سنتی است که بوسیله ماده ای مقاوم (ترکیبی از سقز، موم و پارافین) بر روی پارچه ابریشم انجام می شود. صورت ابتدایی این پارچه در کشور چین و سپس در جزیره جاوه اندونزی رایج شد و به تدریج در کشورهای دیگر صادر شد. هر سرزمین با توجه سنت، سلیقه و ذوق خود در آن تحولی ایجاد کرد.

این هنر قبل از اسلام از طریق جاده ابریشم و بوسیله تجار آذربایجانی به ایران آمد و در آغاز بصورت ابتدایی آن (باتیک تک رنگ) در شهر تبریز رایج بود. صورت ابتدایی چاپ باتیک بدین ترتیب بود که از ترکیب برگ درخت مور، سود سوز آور و خاک رس ماده ای مقاوم و چسبناک بدست می آوردند و قسمتهایی از پارچه را بوسیله قلم مو با این ماده می پوشانده و تمامی پارچه را رنگریزی میکردند. پس از شستشوی پارچه قسمتهایی آغشته به چسب به رنگ اصلی پارچه و قسمتهای دیگر رنگین می شد.

در ایران به جای برگ موز از پیه گوسفند، موم خالص عسل و سقز خام این ماده را می ساختند که نام بین المللی آن " واکس باتیک " و در آذربایجان به "روغن کلاقه ای" موسوم است. در بدو ورود به ایران، چاپ باتیک به رنگ سفید بر زمینه مشکی انجام می شد که طرحهای آن به پر کلاغ شبیه بود و از این رو بنام کلاقه ای یا کلاقه ای شهرت یافت.

پس از مدتی رنگ قرمز را با رنگ سفید بکار بردند که بصورت خال هایی بر زمینه سیاه یا سرمه ای ایجاد می شود. و به آن " سفید فلفلی" می گفتند و بر روی کرباس و با قابهای چوبی در اصفهان انجام می شد. از دوره صفویه، چاپ پارچه ابریشم به روش کلاقه ای در اسکو، کهنمو و باویل آذربایجان شرقی رواج یافت. چاپ قلمکار نوعی دیگر چاپ سنتی روی پارچه کتان، کرباس و ... می باشد که نقش های روی آن بوسیله قالب یا مهر چوبی ایجاد شده است. علت نامگذاری " قلمکار " به شیوه ابتدایی تولید آن باز می گردد، که در گذشته با قلم روی پارچه طرحهای مورد نظر را نقاشی (به اصطلاح قلم گیری) کرده و سپس با مواد شیمیایی ویژه ای، رنگها را بر آن تثبیت می کردند. به مرور و به جهت دسترسی و ایجاد یکنواختی و هماهنگی نقوش، استفاده از مهرهای چوبی، جایگزین قلم مو شد.

به نوشته محققین، قلمکار سازی از اوایل قرن هفتم هجری قمری و هم زمان با حمله مغول در ایران رایج بود. قدیمی ترین قلمکار ابریشمی در مجموعه " ژرم پشون" نگهداری می شود و متعلق به قرن ۱۲ ه.ق است و ظاهراً متعلق به اصفهان می باشد. رونق قلمکار سازی ایران از دوره صفوی آغاز و به اواسط دوره قاجار ختم می شود. شهر اصفهان یکی از مراکز عمده این هنر بود. در این شهر هنرمندان قلمکار ساز به تولید و عرضه محصولات مختلف قلمکار با عالیترین کیفیت می پرداختند. یزد از دیگر مراکز تهیه پارچه قلمکار بود. از میان قلمکارهای ویژه البسه یک نوع به نام " دگله " معروف بود که بر لباسهای مردانه و زنانه تهیه می شد. قلمکار کاربردهای دیگری نظیر پارچه های سفره، دستمال، سجاده، پرده، رو میزی، رو تختی، رویه کوسن و ... دارد.

هنر چاپ کلاقه ای

هنر چاپ کلاقه ای (باتیک) از جمله رشته های صنایع دستی است که نیاز به تجهیزات و سرمایه گذاری زیادی ندارد و با کمترین هزینه و با تهیه مواد اولیه و ابزار و وسایل ساده می توان انواع آثار و اقلام تزئینی و کاربردی تولید کرد. با توجه به سرمایه گذاری اندک در این رشته و ارزش افزوده بالای آن به عنوان یک شغل و حرفه خانگی می توان به این هنر - صنعت پرداخت و به تولید آثاری نظیر انواع البسه مانند روسری، شال، پارچه لباس های میهمانی، همچنین رومیزی، آباژور، روتختی، روکوسنی و ... اقدام کرد.

آموزش چاپ کلاقه ای (باتیک) :

تعریف: چاپ و رنگرزی غیر مستقیم طرح ها و نقش ها به وسیله مهر و ماده مقاوم برای تزئین پارچه ابریشمی و یا دیگر پارچه های نازک و ظریف را چاپ کلاقه ای می گویند .

هنر باتیک در ایران به کلاقه ای (کلاغه ای) شهرت دارد و منطقه اسکوی آذربایجان مرکز عمده تولید آن محسوب می شود . در گذشته تزئین پارچه به وسیله هنر باتیک با وسایل ابتدایی و ساده مانند انواع مهرها و قالب ها انجام می شد و تولیدکنندگان این پارچه ها به کمک رنگ های گیاهی البسه و سایر وسایل تولیدی را زینت می بخشیدند. در حال حاضر در ایران این هنر با جایگزینی صمغ، موم، پارافین و پیه به جای ماده مقاوم متداول شده است. انواع چاپ کلاقه ای شامل: چاپ مهری، چاپ بدون مهر (نار عنکبوتی یا ترک و موم، گره خورد یا پیچان، کوک زدن و نقاشی) و روش های تلفیقی است.

از جمله محصولات تولیدی با این پارچه ها می توان انواع پوشاک مانند لباس، روسری، شال و همچنین کیف، چراغ رومیزی، تابلوهای دیواری و ... را نام برد .

ابزار و وسایل کار: ظروف پلاستیکی متناسب با اندازه پارچه، ظرف مسی کوچک برای جوشاندن زاج، اتو و میز اتو، میز کار، منبع حرارتی، ریسمان، گیره لباس، سوزن، قیچی، قاب چوبی (چارچوب) برای کشیدن پارچه، چکش، میخ و انواع مهرهای چوبی و قالب، قلم مو، ظروف رنگرزی، ظرف مسی برای گرم کردن ماده مقاوم و ظروف مخصوص شستشوی پارچه با بنزین .

موارد و مصالح مورد نیاز: پارچه ابریشم تک رنگ، پارچه توری (ارگانزا)، ماده مقاوم شامل (موم، صمغ، پیه، پارافین، سفز)، صابون، نفت یا بنزین، زاج، آب، رنگ های مخصوص پارچه، نخ، چسب، روزنامه یا کاغذ باطله .

در اینجا به شرح یکی از روش های چاپ باتیک (کلاقه ای) می پردازیم :

چاپ مقاوم: در این روش نفوش یا زمینه مورد نظر را موادی مقاوم که در مقابل رنگ نفوذ ناپذیرند می پوشانند تا به هنگام رنگرزی از جذب رنگ در آن قسمت ها جلوگیری شود. چاپ کلاقه ای از جمله ی این روش چاپ به شمار می رود .

مراحل تولید: شامل دو مرحله - الف) آماده سازی مواد اولیه ب) مراحل چاپ کلاقه ای است .

الف) آماده سازی مواد اولیه :

1. آماده کردن پارچه ابریشمی: پارچه را به مدت لازم در آب ولرم می خیسانند تا آهار آن در آب حل شده و جدا شود . سپس پارچه را درون محلول ضعیف زاج سفید می گذارند تا عمل دندان انجام و پارچه قدرت رنگ پذیری بیشتری بیابد . آنگاه پارچه را خشک و اتو می کنند. برای جلوگیری از جمع شدن پارچه به هنگام چاپ، پارچه ابریشمی را به پارچه توری هم اندازه آن پیش از چاپ کوک می زنند.

2. آماده کردن مهر (قالب): ابتدا طرح کاغذی را تفکیک رنگی کرده و هر کدام را روی تخته سه لایه می چسبانند، اطراف خطوط آن را بریده تا نقش مشبک آماده شود. سپس آن را روی تخته سه لایه دیگری که به شکل کلی نقش است می چسبانند و دسته ای به آن متصل می کنند. (می توان با استفاده از قطعات چوبی، تسمه های فلزی و موادی مشابه نیز انواع مهرها را ساخته و مورد استفاده قرارداد .)

ب) مراحل چاپ (روش مهری)

ماده مقاوم را مذاب کرده و تا پایان کار روی منبع حرارتی گرم نگاه می دارند. پارچه دندان شده را بر روی پارچه ای ضخیم که روی میز کار کشیده شده است پهن کرده و اتو می کنند. حدود نقش ها را روی پارچه با مداد مشخص می کنند سپس مهر را

درون مواد مذاب زده و مهر زنی را آغاز می کنند. ابتدا نقوشی که باید در پارچه به رنگ روشن حفظ شود با ماده مقاوم و مهر نقش اندازی می شود. پارچه مهر زده را درون محلول زاج سفید قرار می دهند (مرحله تثبیت) پس از خشک شدن، پارچه را درون رنگ تیره دلخواه می گذارند. دوباره پارچه را درون محلول زاج سفید قرارداده و خشک می کنند. رو و زیر سطح پارچه کاغذ می گذارند و آن را با اتو حرارت می دهند تا ماده ی مقاوم ذوب شود. برای از بین بردن مواد چربی باقی مانده، پارچه را در بنزین قرار می دهند و در پایان پارچه را با آب و صابون می شویند و آن را در مجاورت هوای آزاد و سایه خشک می کنند.

• مراحل چاپ کلاقه ای (باتیک) :

(۱) صمغ گیری ابریشم :

قبل از چاپ ، پارچه را رنگ پذیر می کنند . مقداری آب و صابون را در ظرف مسی تا ۵۰ درجه سانتی گراد حرارت می دهند ، سپس کربنات دو سود را به آن افزوده و حل میکنند . پارچه را به مدت نیم ساعت در این محلول قرار داده ، می جوشانند تا کاملاً سفید شود . سپس با آب سرد آبکشی ، خشک و اطو می کنند تا برای چاپ آماده شود .

(۲) ساخت قالب :

برای ساختن قالب ، ابتدا نقشه اصلی را روی کاغذ کشیده ، رنگ می کنند . سپس نقشه را به تفکیک رنگ روی کاغذ های دیگر کپی کرده ، هر قطعه را با چسب روی تخته سه لا چسبانده و اطراف آنرا می برند . برای طرحهای ظریف ورقه آهنی مناسب تر است . با چسباندن قطعه های بریده شده روی سطح قالب ، دیگر قالبهای مثبت و منفی آماده می شود .

(۳) تهیه واکس باتیک :

سقر را در ظرف مسی و با حرارت ذوب می کنند بطوریکه پخته و کف آن کاملاً از بین برود . در مرحله بعد پیه و سپس موم را افزوده و می جوشانند تا بخوبی مخلوط شود . در پایان محلول حاصل را از صافی ریز عبور داده تا آماده مصرف شود . با این ماده مقاوم به وسیله قالبهای نقش یا لوله های هدایت کننده ماده مقاوم (تیان) می توان به طرح اندازی بر روی پارچه پرداخت . پس از رنگ آمیزی ، این ماده مقاوم از روی پارچه برداشته می شود .

(۴) رنگریزی :

سه نوع رنگ برای رنگریزی ابریشم طبیعی موجود است :

- رنگهای ری اکتیو

- رنگهای جوهری (رنگهای بازیک و بازیکا)

- رنگهای گیاهی

(۵) باتیک گیری :

به معنی زدودن پارچه از واکس باتیک در پایان رنگریزی می باشد . بدینصورت که مقداری پیه خالص گاو یا گوسفند را در ظرف مسی ریخته با حرارت دادن آب می کنند و پارچه چاپ شده را در ظرف غوطه ور می کنند و مرتب حرکت می دهند تا بدینوسیله واکس باتیک در پیه حل شود ، پارچه را بیرون آورده ، می فشارند ، تا درجریان هوا سرد شود .

(۶) شستن پارچه :

برای شستشوی پارچه باید از صابون بدون سود و رنده شده استفاده کرد . صابون رنده شده را در ظرف آب حل می کنند و روی حرارت بتدریج می جوشانند . پارچه باتیک گیری شده را در ظرف آب گرم دیگری قرار داده و با آب صابون تهیه شده می شویند. در بعضی موارد پس از شستشو و خشک شدن پارچه ، آنرا با نشاسته و سریشم آهار می دهند.

• شیوه های گوناگون چاپ باتیک :

(۱) چاپ مستقیم :

در این شیوه چاپ ، رنگ بصورت مستقیم و به وسیله قلم موی پهن ، روی استامپ قالب ، بر روی پارچه قرار می گیرد .

(۲) چای برداشت :

در این روش ابتدا پارچه رنگریزی و سپس به کمک چاپ ، رنگ زمینه پارچه طبق طرح برداشته می شود.

(۳) چاپ با شابلون :

با قرار دادن شابلون نقش بر روی پارچه و استفاده از غلطک رنگ ، طرح و رنگ بر روی پارچه منتقل می شود .

(۴) نقاشی باتیک بر روی پارچه ابریشمی :

در این روش قسمتهایی از پارچه به کمک ماده مقاوم و به وسیله قلم مو تیان (Tiyan) پوشانده می شود و بخش های دیگر به وسیله قلم موی مخصوص آبرنگ و با استفاده از رنگهای ری اکتیو ، بازیك ، رنگهای خمیری مانند اکرولیك و ... ، رنگ گذاری می شود .

(۵) شیوه تار عنكبوت (باتيك شكسته) :

پس از ایجاد طرح به کمک ماده مقاوم و رنگ آمیزی پارچه ، قبل از برداشتن ماده مقاوم ، با مچاله کردن پارچه ، موم روی آنرا ترکدار می کنند و مجدداً پارچه را رنگ آمیزی می کنند . بدین ترتیب رنگ در ترکهای موم نفوذ کرده و نقوش جالبی بر روی پارچه پدید می آید .

(۶) شیوه باندا:

در این روش ، پس از تا کردن ، گره زدن یا پیچیدن پارچه ، آنرا با مقداری نخ نایلونی نازك محکم می بندند . به قسمتهای مورد نظر رنگ می زنند (در رنگ فرو می برند و یا با قلم مو به پارچه رنگ می زنند) . سپس پارچه را می شویند ، نخها و گره ها را باز می کنند و آنرا خشك می کنند . در این روش می توان به تعداد رنگهای مورد نظر این مرحله را تکرار کرد و مانند شیوه چاپ واکس گذاری و سپس واکس گیری کرد تا رنگها ثبات بیشتری داشته باشند .

(۷) شیوه بدون رنگریزی و بدون تهیه رنگ برای نقاشی :

- چاپ با استفاده از شمعهای رنگی روی پارچه ابریشم طبیعی
- شیوه پاشیدنی : با اغشته کردن پر یا ساقه های جارو و ... در واکس باتيك داغ و پاشیدن آن بر روی پارچه و رنگ آمیزی آن .
- شیوه قلم موئی با استفاده از قلم موی پهن برای زدن واکس به پارچه و سپس رنگ زدن آن .